

ממדי ירושלים בימי נחמיה ממבט-מקראי

ת ק צ י ר

בוויכוח שבין מינימליסטים ובין מכסימליסטים, באשר למיקומה של ירושלים וממדיה בימי הבית הראשון, נעשה כאן ניסיון לאשש את העמדה המכסימליסטית, על יסוד העיון ברשימת בוני חומות ירושלים ושעריה בימי נחמיה ועל-פי תיאור מסעו הלילי של נחמיה, וכן מסע התודות בעת חנוכת החומה.

תיאור ירושלים רחבת הידיים בימי נחמיה יבאר כתובים במקרא המתייחסים למיקומה של העיר וממדיה בימי הבית הראשון.

הקדמה

הכותרת מנוסחת במכוון "ממבט-מקראי" – לומר: בחינת הכתובים, העוסקים בממדיה של ירושלים בימי נחמיה, תהא מנוטרלת מן הממצא הארכיאולוגי ומפרשנותו. אדרבא, הממצא הארכיאולוגי המועט כשלעצמו מעורר בעיות רבות באשר לתקופה הפרסית; כמו פרשנותו – הן זו המוסכמת על מרבית החוקרים האקדמיים והן זו המוצעת על-ידי מעט חוקרים חובבים – ייבחנו לאור תוצאות הבדיקה המובאת בזה! תוצאות האמורות לנגוה אור על השאלה: ממדיה של ירושלים בתקופת הבית הראשון מה היו?

הטופוגרפיה של ירושלים

תיאור מפורט של חומות ירושלים, שעריה, ומגדליה אינו מצוי במקרא אלא בספר נחמיה (ב', י"ג-ט"ו; ג', א'-ל"ב; י"ב, ל"א-מ'). זיקה ברורה לתיאור זה מצויה בספר ירמיה (ל"א, ל"ז-ל"ט) ובספר זכריה (י"ד, י').

ניסיון לצייר את ירושלים של ימי נחמיה על-פי כתובים אלה, עשוי לנגוה אור על כתובים נוספים במקרא, המתארים מעשי בנייה (או הרס) בירושלים מימי דוד ושלמה ועד לחורבן העיר.

אולם בטרם ניגש לעיין בכתובים, מן הראוי כי נציין: הצעתנו למיקום חומות ירושלים, שעריה ומגדליה, נסמכת על ההנחה, כי ירושלים של ימי נחמיה משתרעת על אותן גבעות שיוסף בן מתתיהו מתאר במלחמות היהודים (ה', ד'; א'; ה', א'):

תארנים: מקרא, פרשנות, תולדות ישראל, ארכיאולוגיה.

- א. שתי הגבעות המרכיבות את העיר ירושלים צופות זו אל זו ומופרדות זו מזו על-ידי גיא מרכזי (1), הנמשך עד לקצה גבול הישוב.²
1. הגבעה האחת – "העיר העליונה" (2) – גבוהה יותר ורכסה נמשך יותר מן האחרת,³ בכללה "המצודה" (3) אשר ב"עיר דוד" (4).⁴
2. הגבעה האחרת – "העיר התחתונה" (5) – מקומרת (בשל נחל בית-זיתא (17) החוצה אותה); והיא כוללת בתוכה את מצודת "החקרה" (6).⁵
- ב. הגבעה השלישית (7) – ממול למצודת "החקרה" ונמוכה ממנה (בעבר הופרדה בגיא (8) שנסתם על-ידי החשמונאים) – היא גבעת "הר-הבית" (7);⁶ אשר כוללת בתוכה גם את "מילוא" (9) (הסוללה שהלכה וגדלה משך דורות – מימי שלמה – ויצרה את רחבת הר-הבית).
- ג. הגיא המרכזי (1), (הטירופיאון בלשון יוסיפוס, הוא "נחל חרוץ")⁷, המפריד בין "העיר העליונה" (2) ובין "העיר התחתונה" (5), ממשיך להפריד מן "העיר העליונה" (2) גם את הגבעה השלישית (7) – כולל גבעת העפל (12) – עד אל קצה השילוח (10).⁸ יוסיפוס מתכוון אל "מי השלוח ההלכים לאט"⁹ – בתעלה פתוחה ובנקבה אל בריכה – עד למקום מפגש "נחל חרוץ" (1) עם נחל קדרון (15).
- ד. שתי הגבעות (המערבית (2) – הרכס הנמשך אלי "עיר דוד" (4) ואל הר-ציון (11); והמזרחית (5 + 7) – רכס "החקרה" ורכס "הר הבית" הנמשך אל העפל (12)) מוקפות גיאיות תלולים (במערב – גיא בן-הינום (13) הוא "נחל גיחון" (14)¹⁰; ובמזרח – נחל קדרון (15)). שני הגיאיות נפגשים עם "נחל חרוץ" (1) מצפון לעין רוגל (16)).
- תמונה טופוגרפית זו של ירושלים אפשר מבארת את האמור בברייתא עתיקה,¹¹ הנשענת, כמסתבר, על הכתוב בראש הרשימה בנחמיה ג', א' אשר תידון להלן: "ויקם אלישיב הכהן הגדול ואחיו הכהנים ויבנו את שער הצאן – המה קדשו הו ויעמידו דלתתיו ועד מגדל המאה קדשו הו עד מגדל חננאל". להלן לשון הברייתא:
- "אבא שאול אומר: שתי בצעין היה בירושלם (התחתונה והעליונה): התחתונה נתקדשה בכל אילו (במלך ונביא ואורים ותומים); והעליונה לא קידשוה אלא כשעלו בני הגולה, שלא במלך שלא באורים שלא בתומים... ומפני מה [לא] קידשוה (בלא "לא"; על פי המקבילה בשבועות: "ולמה הכניסוה")? מפני שתורפה של ירושלם משם ונוחה ליכבש משם".
- הבצעה האחת¹² הוא נחל חרוץ (1), הטירופיאון¹³, בלשון יוסף בן מתתיהו, הבצעה השנייה היא, לדעתנו, הגיא (8) שבין הגבעה התחתונה שעל הר הבית (7) – בגובה 745 מטר מעל פני הים – ובין הגבעה העליונה שעל הר הבית – בגובה של 750 מטר מעל פני המים – מקום החקרה (6). ואמנם, הגבעה "התחתונה", שהוקם עליה בית המקדש, "נתקדשה במלך ונביא ואורים ותומים" בימי דוד המלך,¹⁴ כאשר נצטווה על כך על-ידי גד הנביא חוזה דוד (שמ"ב כ"ד, י"א-כ"ה): "עלה הקם לד' מזבח בגרן ארניה [ארונה] היבסי... ויבן שם דוד מזבח לד'; ואילו הגבעה "העליונה", שנתבצרה מסיבה צבאית, "לא קדשוה אלא כשעלו בני הגולה" בימי עזרא ונחמיה, "שלא במלך שלא באורים שלא בתומים", אלא "אלישיב הכהן הגדול ואחיו הכהנים... המה קדשוהו" – כפי שמתקבל מלשון הכתוב המובא לעיל בנח' ג', א'.

שערי ירושלים

על הנחתנו בדבר גבולותיה הטופוגרפיים של ירושלים בימי נחמיה, כמתבאר ממפה 1, נוסף את

- ההנחה הבאה: שערי ירושלים – מאז ומקדם ועד קרוב לימינו – ברובם מכוונים היו אל פתחי נחלים או גיאיות, ששימשו דרכי-גישה נוחות אל גבעות ירושלים העיר.
- א. לפיכך, נראה לנו,¹⁵ כי בשני קצותיו של הגיא המרכזי (11) ("נחל חרוץ") – המפריד בין העיר-העליונה (24) ובין העיר-התחתונה (23), והר-הבית (25) משמש נתיב ראשי בתוך העיר (ובו, כמסתבר, חוצות=שווקי העיר)¹⁶ – ניצבו השער (1) הצפוני (שער שכם היום)¹⁷ והשער (2) הדרומי-הפנימי (שער האשפות היום) של העיר.¹⁸
- ב. בקצהו העליון (הצפוני) של גיא בן-היננו (12) – במקום תפנית נחל-גיאחון-העליון (13) ממערב דרומה – ניצב השער (3) המערבי של ירושלים (שער יפו היום).¹⁹ בהמשך הגיא ("הנחל השוטף בתוך הארץ")²⁰ (14) דרומה – בתפנית הגיא הבא מן המערב – נמצא שער (4) נוסף: "שער הגיא" (על שם גיא בן-היננו).²¹
- ג. סמוך למקום חיבורם של נחל קדרון (15) עם גיא בן-היננו (16) ועם "נחל חרוץ" (17) נמצא השער (5) הדרומי-החיצוני של העיר: "שער העין" (על שם עין רוגל (18) שבסמוך).²²
- ד. במעלה נחל קדרון מזרחה (19), על קו הגיא (10) החרוץ ועולה ממנו אל האוכף ("הגיא" בלשון יוסיפוס)²³ שבין "החקרה" ובין פסגת הר-הבית, נמצא "שער המזרח" (6).²⁴ (הוא, כפי שנראה להלן,²⁵ "שער המים", אפשר על שם מערכת המים שבנחל קדרון הקשורה בעין השילוח (20)).²⁶
- ה. במעלה נחל קדרון (21) צפונה – בתפנית מערבה אל עבר הגיא הקטן (נחל בית זיתא) (22), המפלט ומקמר את גבעת "העיר התחתונה" (23), נמצא השער (7) המזרחי של העיר (שער האריות היום).²⁷
- ו. בקצהו הצפוני של גיא זה (נחל בית זיתא) (22) נמצא שער (8) נוסף בחומה הצפונית של ירושלים (שער הפרחים היום).²⁸
- ז. שער נוסף היה, כמסתבר, בחומת הר-הבית (25) (מלבד "שער המזרח" (6)); ומקומו בפינה הדרומית-מזרחית של הרחבה (9) ("שער הסוסים").²⁹

הרשימות של בוני ירושלים בימי נחמיה

על יסוד הנחות אלה נפנה עתה לעיין באחת 'התעודות' המשובצות בתוך ספר עזרא (נחמיה פרק ג'). בתעודה זו, הנושאת אופי רשמי, השתמש מחבר ספר עזרא (נוסף על הזדקקותו ל"ספר זכרונות נחמיה" האישי) כדי לתאר את אוירת ההתנדבות הכללית שהביאה לחנוכת החומה, ובעקבותיה נתקיים המעמד הגדול של כריתת ההאמנה – שיאו ותכליתו של ספר עזרא המקראי.³⁰

התעודה, כדרך שיבוצה בספר עזרא, עברה עריכה. עיון בלשון התעודה ובמרכיביה מלמד, כי לפנינו שתי רשימות נפרדות בסגנון. אך מבחינת העניין – האחרונה משלימה את שחסר בראשונה. הרשימה הראשונה (ג', א'-ט"ו) מוסרת את רשימת מי ש"החזיקו" את ש"ר ירושלים בל ב ד. מאפייניה: לשון "המה קרוהו" (או "בנהו"); "ועל ידם" (או "ועל ידו"). סגנונה ענייני ויבש ללא פירוט מיותר. הרשימה פותחת (לפי הסדר: צפון-מערב-דרום-מזרח) בשמות בוני השערים (8 + 1) אשר בחומה הצפונית של ירושלים; עוברת אל השערים (3 + 4) שבחומה המערבית; ומסיימת בשערים (2 + 5) אשר בחומה הדרומית.

את רשימת השערים החסרים (6 + 7 + 9) אשר בחומת ירושלים המזרחית, משלימה וממלאת בפרטים רבים הרשימה השנייה (ט"ז-ל"ב). אין זו נוקטת לשון "ועל ידם" אלא נזקקת לביטוי מקביל: "אחריו" במשמעות של "עמו".³¹ כמו כן מרבה להשתמש בביטויים "ער" ו"מדה שנית". ביטויים אלה מופיעים

בתוספות ('המשלימות') ברשימה הראשונה ('היבשה'), על דרך הבאת הדברים ברשימה השנייה ('המפרטת').
להלן שתי הרשימות, מובאות בנפרד, תוך הבלטת הייחודי בכל אחת מהן; ובציון התוספות והתיקונים כנדרש. המספרים בסוגריים מתייחסים למפה 3 המובאת להלן.

רשימת בוני שערי ירושלים בצפון במערב ובדרום (נחמיה ג')

- (א) ויקם אלישיב הכהן הגדול ואחיו הכהנים ויבנו את שער הצאן (8) המה קדשוהו [קרי: קרוהו]³². ויעמידו דלתתיו.
(ועד מגדל המאה (27) קדשוהו [ו]עד³³ מגדל חננאל (28)).
- (ב) ועל-ידו בנו אנשי ירחו.³⁴
ועל-ידו בנה זכור בן אמרי.³⁵
- (ג) ואת שער הדגים (1) בנו בני הסנאה³⁶ המה קרוהו ויעמידו דלתתיו מנעוליו ובריחיו.
(ד) ועל-ידם החזיק מרמות בן אוריה בן הקוץ.³⁷
ועל-ידם החזיק משלם בן-ברכיה בן משיזבאל.³⁸
ועל-ידם החזיק צדוק בן בענא.
(ה) ועל-ידם החזיקו התקועים.³⁹
(ואדיריהם⁴⁰ לא הביאו צורם⁴¹ בעבדת אדניהם.)
- (ו) ואת שער [השלם: העיר]⁴² הישנה [או קרי: המשנה] (3) החזיקו יוידע בן פסח ומשלם בן בסודיה.
המה קרוהו ויעמידו דלתתיו ומנעוליו ובריחיו.
(ז) ועל-ידם החזיק מלטיה הגבעני וידון המרנתי⁴³ [ו]אנשי גבעון והמצפה [השייכים]⁴⁴ לכסא פחת עבר הנהר.)
- (ח) על-ידו החזיק עזיאל בן חרהיה⁴⁵ [ה]צורפים.
ועל-ידו החזיק חנניה בן הרקחים.
(ויעזבו⁴⁶ ירושלם עד החומה הרחבה (29)).
- (ט) ועל-ידם החזיק רפיה בן חור שר חצי פלך ירושלם.
(י) ועל-ידם החזיק ידיה בן חרומף.
(ונגד ביתו=⁴⁷ ועל-ידו החזיק חטוש בן חשבניה.)
- (יא) מדה שנית החזיק מלכיה בן חרם.)
(וחשוב בן פחת מואב [החזיק]⁴⁸ [ו]את מגדל התנורים (30)).
- (יב) ועל-ידו החזיק שלום בן הלוחש שר חצי פלך ירושלם הוא ובנותיו.⁴⁹
- (יג) [ו]את⁵⁰ שער הגיא (4) החזיק(ו)⁵¹ חנון וישבי זנוח המה בנוהו ויעמידו דלתתיו מנעוליו ובריחיו.
(ו) אלף אמה בחומה עד שער השפות (2)).
- (יד) ואת שער האשפות (2) החזיק מלכיה בן רכב שר פלך בית הכרם הוא יבננו ויעמיד דלתתיו מנעוליו ובריחיו.
- (טו) ואת שער העין (5) החזיק שלון בן כל חזה שר פלך המצפה הוא יבננו ויטללנו ויעמיד(ו)⁵¹ דלתתיו מנעוליו ובריחיו.
(ואת חומת ברכת השלח (12)⁵² לגן מלך (40)⁵³ ועד המעלות היורדות מעיר דויד (31)).⁵⁴

רשימת בוני שערי ירושלים וחומותיה במזרח (נחמיה ג')

- (טז) אחריו החזיק נחמיה בן עזבוק שר חצי פלך בית צור עד נגד קברי [השלום: בני⁵⁵] דויד (11), ועד הברכה העשויה (12), ועד בית הגברים (13).⁵⁷
- (יז) אחריו החזיקו הלויים רחום בן בני. על-ידו החזיק חשביה שר חצי פלך קעילה לפלכו.
- (יח) אחריו החזיקו אחיהם ב[נ]וי⁵⁸ בן חננד שר חצי פלך קעילה.
- (יט) יחזק על-ידו עזר בן ישוע שר המצפה מדה שנית מנגד עלת [קרי: עלית]⁵⁹ הנשק (14) [השלום: עד]⁶⁰ המקצוע (14)
- (כ) אחריו החרה⁶¹ החזיק ברוך בן זבי [קרי: זכי] מדה שנית מן המקצוע (14) עד פתח בית אלישיב הכהן הגדול (15).
- (כא) אחריו החזיק מרמות בן אוריה בן הקוץ מדה שנית מפתח בית אלישיב ועד תכלית בית אלישיב (15).
- (כב) ואחריו החזיקו הכהנים אנשי הככר.
- (כג) ואחריו החזיקו⁶¹ בנימן וחשוב נגד ביתם (16) אחריו החזיק עזריה בן מעשיה בן ענניה אצל ביתו (16).
- (כד) אחריו החזיק בנוי בן חננד מדה שנית מבית עזריה (16) עד המקצוע (17) ו[דהיינו]⁶² עד הפנה (17).
- (כה) [ו]פלל בן אוזי [החזיק] מנגד המקצוע (17) ו[מנגד] המגדל היוצא מבית המלך העליון (10) אשר [סמוך] לחצר המטרה (18).⁶³
- (כו) [ו]אחריו פדיה בן פרעש והנתינים היו ישיבים [בעבר] בעפל. [החזיקו] עד נגד שער המים (6) למזרח (6) והמגדל היוצא (10).⁶⁴
- (כז) אחריו החזיקו התקעים מדה שנית מנגד המגדל הגדול היוצא (10) ועד חומת העפל (20).
- (כח) מעל [השלום: מעלית]⁵⁹ שער הסוסים (9) החזיקו הכהנים איש לנגד ביתו (21).
- (כט) [ו]אחריו החזיק צדוק בן אמר⁶⁵ נגד ביתו (22).
- [ו]אחריו החזיק שמעיה בן שכניה [את] (שמר=⁶⁶) שער המזרח (6).
- (ל) אחריו [ו] החזיקו [ו] חנניה בן שלמיה וחנן בן צלף הששי.⁶⁷ מדה שני[ת] אחריו החזיק משלם בן ברכיה נגד נשכתו.
- (לא) [ו]אחריו [ו] החזיק מלכיה בן הצרפי עד בית הנתינים והרכלים (24) –⁶⁸ נגד שער המפקד (7) – ועד עלית הפנה (26).
- (לב) ובין עלית הפנה (26) לשער הצאן (8) החזיקו הצרפים והרכלים.

הדיון ברשימת בוני השערים

הרשימה הראשונה, עם שאנו שומטים את שמסתבר כתוספת (הדברים מובאים בסוגריים), ערוכה כמסמך רשמי; והיא דומה בלשונה לרשימת המפקד הצבאי בימי יהושפט (דבה"ב י"ז, י"ב-י"ט). גם שם הביטוי החוזר ונשנה – "ועל ידו יהונחן השר... על ידו עמסיה... ועל ידו יהוזבר..."⁶⁹ – משמעותו כמו ברשימתנו: מחזיק בידו. זאת על-פי הכתוב (זכריה י"ד, ג'): "והחזיקו איש יד רעהו – ועלתה ידו על יד רעהו".⁷⁰

הביטוי "על-ידו החזיק" מופיע גם בראשית הרשימה השנייה. אך בדרך כלל, שולט בה הביטוי "אחריו החזיק".⁷¹ הרשימה הראשונה מקפידה לציין, לאחר הבאת שמות בוני השער, כי "המה קרוהו ויעמידו דלתותיו מנעוליו ובריחיו". לאחר מכן מונה בלשון "ועל ידו ועל ידם" את מי שהחזיקו ביד בוני השער; וזוהו סיימה את עניינה.

יושם אל לב: ברשימה הראשונה (בפסוק י') באה התוספת "ונגד ביתו" (השכיחה ברשימה השנייה) כביאור לביטוי השכיח ברשימה זו: "ועל ידו" (החזיק חטוש בן חשבניה). רוצה לומר: נגד = על-יד, וכן ליד, כפי שאפשר לראות מהקבלת הכתובים דבה"א כ"ג, כ"ח-ל': "כי מעמדם (של הלויים) ליד בני אהרן... להדות ולהלל לד' = בדה"ב ח', י"ד: "והלויים על משמרותם להלל ולשרת נגד הכהנים לדבר יום ביומו".

בשונה מן התיאור החוזר ונשנה בראש כל אחד מן השערים: "ואת שער פלוני החזיק אלמוני", לרשימה הראשונה פתיחה ייחודית: "ו י ק ם אלישיב הכהן הגדול ואחיו הכהנים ויבנו את שער הצאן המה קדשוהו ויעמידו דלתותיו". פתיחה דומה מצויה בספר עזרא ג', ב': "ו י ק ם ישוע בן יוצדק ואחיו הכהנים וזרבבל בן שאלתיאל ואחיו ויבנו את מזבח אלהי ישראל וגו'". 'רוממות' הפתיחה, המבליטה את מקומו של אלישיב הכהן הגדול בבניין חומות ירושלים, אפשר הביאה את עורך הספר לתקן ולקרוא "קדשוהו",⁷² במקום הרשום בטעות "קדוהו" (תחת "קרוהו" – כלהלן בכל השערים – חילופים של ר' – ד').⁷³ ואם עורך הספר הוא שהוסיף לרשימה זו את ההערות (המובאות לעיל בסוגריים) – 'טביעת-אצבעותיו' ניכרת בניסוח התוספת הראשונה, משהוא נזקק ללשון "קדשוהו" (עם שהוא נוקט בלשון "עד ועד" האופיינית לרשימה השנייה): "ועד מגדל המאה קדשוהו [ו]עד מגדל חננאל". רוצה לומר: הרשימה המקורית פתחה בציון: "אלישיב הכהן הגדול ואחיו הכהנים" – דהיינו, בני משפחת צדוק המיוחסת⁷⁴ – כמי שבנו את "שער הצאן".

לשם איתור "שער הצאן" נעיין, במקום שהוא נזכר, בתיאור "חנוכת חומת ירושלים" תוך מסע "והתודה השנית ההולכת ל[ש]מואל"⁷⁵ – צפונה (י"ב, ל"ח-ל"ט): "ומעל (לחומה בכיוון צפון) לשער אפרים (1)⁷⁶ (ועל יד) (יד) שער הישנה (3) ועל יד) שער הדגים (1) ומגדל חננאל (28) ומגדל המאה (27) ועד (שעל-יד) שער הצאן (8) ועמדו בשער המטרה (6)".⁷⁸

על-יסוד תהלוכת "התודה" "לשמאל" – ממערב לכיוון צפון, ומפגש במזרח (מול הר-הבית) עם "התודה" שבאה מדרום; מסע על קו-החומה הנמשך משער העיר הישנה (3) במערב, אל שער הדגים (1) שבמרכז החומה הצפונית, ומפגש בשער המטרה (6) במזרח (כפי שנבאר להלן)⁷⁸ – "שער הצאן" חייב להיות קרוב לפינה הצפונית-מזרחית של חומת ירושלים (8). ואכן שם ייחודי זה לשער, בימי נחמיה, נשמר לו עד סוף ימי הבית השני.⁷⁹ אף, שבימי הבית הראשון, נקרא השער בשם "שער הפנה".⁸⁰ "פנה" – במשמעות של עפל ומגדל גבוה⁸¹, על שם "מגדל המאה" (27) הסמוך אליו בצפון-מזרח. כך על-פי ירמיהו ל"א, ל"ז: "ונבנתה העיר לד' ממגדל חננאל (28) עד שער הפנה (8)" (כפי שנבאר להלן). וכפי שנאמר בזכריה י"ד, י': "וישבה תחתיה למשער בנימין (1) עד מקום שער הראשון (=) עד שער הפנים (=) שער הפנה) ומגדל חננאל (28) עד יקבי המלך (46)" (כפי שנבאר להלן). ואמנם, בקרבת מקום ניצבה "עלית הפנה" (26) – בפנה הצפונית-מזרחית של חומת ירושלים, כפי שיבואר להלן, בעת דיונונו בפרטי הרשימה השנייה.

השער השני, שבנו בני הסנאה,⁸² נקרא בשם "שער הדגים". על-פי מיקומו בקו המסע של "התודה" הצפונית (י"ב, כ"ט), בין שער (העיר) הישנה (3) שבמערב ובין מגדל חננאל (28) ומגדל המאה (27) שבצפון-מזרח, סביר להניח, כי אחד הוא עם "שער אפרים" או "שער בנימין" – השער הצפוני-מרכזי של ירושלים (1).⁸³ אי לכך האמור שם (י"ב, כ"ט) "ומעל (לחומה בכיוון) לשער אפרים" שבצפון, תואם את האמור בתיאור פריצת יואש לצפון ירושלים (מל"ב י"ד, י"ג): "ויפרץ בחומת ירושלים בשער אפרים (1) עד שער הפנה (8) ארבע מאות אמה". "שער אפרים" הוא אפוא "שער הדגים" שבצפון-מרכז; ואילו "שער הפנה" הוא "שער הצאן" שבצפון-מזרח, כפי ששיערנו לעיל.

"שער בנימין" שבצפון ירושלים, על-פי ספר ירמיה (ל"ז, י"ב-י"ג; ל"ח, ז), מתקשר בספר זכריה (י"ד, י) – בדומה לשער אפרים – עם שער הפינה (כפי שנבאר להלן): "למשער בנימן (1) עד מקום שער הראשון (=) עד שער הפנים [קרי: הפנה (8)]; ו[מ]מגדל⁸⁴ חננאל (28) עד יקבי המלך" (46).

זיהוי "שער הדגים" עם השער הצפוני-מרכזי (1) של ירושלים מתאים (כמבואר להלן) למיקומו בקו תיאור הביצורים סביב העיר בימי מנשה (דבה"ב ל"ג, י"ד): "ואחרי כן בנה חומה חיצונית לעיר דויד (32) (בכיוון) מערבה, (מקביל) לגיחון (33) בנחל (הוא גיא בן-היננום) (35); ולבוא⁸⁵ (ומשם בכיוון צפון בדרך-המובילה) בשער הדגים (1); וסבב (בכיוון דרום) (לחומת ה)עפל (20) (הנזכרת ברשימה השנייה להלן) ויגביהה (את החומה) מאד". "העפל" היה אפוא מבצר בדרום תחום הר-הבית – מקביל למבצר "החקרה" בצפון.⁸⁶

זאת ועוד: "שער הדגים" על-פי צפניה (א, י) שוכן בסמוך אל "המשנה" (34) – השכונה הצפונית לחומה הרחבה (29), שנבנתה כמסתבר בסוף ימי הבית הראשון:⁸⁷ "קול צעקה משער הדגים ויללה מן המשנה". ביאור דברים זה אינו יכול לקבל את התיקון הניתן לשער השלישי ברשימתנו: "שער המשנה"⁸⁸ במקום "שער הישנה". השער השלישי, על הסדר, מצוי במערב (3) סמוך אל עיר דוד (32).

גרסת שמו של השער השלישי "ואת שער הישנה" קשה.⁸⁹ לנו נראית ההצעה להשלים את נסמך "העיר" לטומך "הישנה"; והכוונה ל"שער העיר הישנה" היא עיר דוד (32). מקומו יהא אפוא במקום שנחל גיחון העליון (33), פונה דרומה בקצהו הצפוני של גיא בן היננום. שער זה נמצא אפוא במערב העיר; והיה השער המרכזי לבאים מנחל גיחון העליון (33). מן המערב, כמסתבר מתיאור הדברים המובא לעיל (דבה"ב ל"ג, י"ד) בפירוט ביצורי מנשה: "ואחרי כן בנה חומה חיצונית לעיר דוד (32) מערבה לגיחון בנחל (33), ולבוא (בכיוון) בשער הדגים (1) וכו'". סמוך לשער זה, שממול להר-הבית, החל מסע שתי התודות (י"ב, ל"א) כפי שנבאר להלן.⁹⁰

השער הרביעי "שער הגיא", על-פי הסדר, חייב להימצא בכיוון דרום-מערב (4); ואכן שמו "שער הגיא" נגזר, כמסתבר, משמו של גיא בן היננום (35) שבנחל הגיחון התחתון. כזכור, בקצה הצפוני של גיא בן היננום (35) – בנחל הגיחון העליון – קבענו את מקומו של "שער העיר הישנה" (3). משער הגיא (4), שבדרום-מערב חומת ירושלים (כפי שנראה להלן),⁹¹ החל נחמיה את מסעו הלילי; ושם סיימו (ב', י"ג-ט"ו): "ואצאה בשער-הגיא (4) לילה ואל פני עין התנין (42) ואל שער האשפת (2)" (השער החמישי ברשימתנו) "ואעבר אל שער העין (5)" (השער הששי ברשימתנו) "ואהי עלה בנחל⁹² (גיחון התחתון) (35) לילה. ואהי שבר בחומה ואשוב ואבוא בשער הגיא (4) ואשוב (העירה)".

כפי שכבר ראינו, שער-הגיא נמנה עם השערים שביצר עזיהו (דבה"ב כ"ה, ט): "ויבן עזיהו מגדלים בירושלם על שער הפנה (8) (הוא שער הצאן לפי ביאורנו לעיל) ועל שער הגיא (4) ועל המקצוע (14)

(המבצר הפינתי בדרום-מזרח ירושלים – כמבואר ברשימה השנייה להלן) ויחזקם".
שער זה אפשר נקרא גם "שער החרסית" (4) על-פי האמור בירמיהו (י"ט, ב'): "ויצאת אל גיא בן-הנחם אשר פתח שער החרסות (קרי: החרסית)".

השער החמישי – "שער האשפות" (2) או "שער השפות" – משמעות שמו בלתי ברורה.⁹³ אם אכן מקומו, כמשוער, בקצהו הדרומי של נחל חרוץ (37) – מדרום-מערב להר-הבית (36) ומדרום-מזרח לעיר-דוד (32) – השם "שפות" בא לציין את שפות "נחל חרוץ", הטירופיאון (37) בלשון יוסף בן מתתיהו שהכרנו. שער האשפות היה יעדו של נחמיה במסעו הלילי (ב', י"ג) משער הגיא בכיוון צפון-מזרח, כפי שראינו לעיל (וכפי שנבאר להלן). משער האשפות הדריים בסיוורו אל עבר "שער העין" (5) השער השישי ברשימתנו. זאת ועוד: בכיוון לשער האשפות (2) (כפי שנבאר להלן) צעדה "התודה" שהלכה (י"ב, ל"א) "לימין (דרומה) מעל לחומה (בכיוון) לשער האשפת"; ומשער זה יצאה ועברה "ועל (יד) שער העין" (5) – הוא השער השישי ברשימתנו.

וכך מגיעים אנו אל השער האחרון (השישי) ברשימתנו "שער העין" (5). על-פי הסדר עליו להיות בקצה הדרומי-מזרחי של חומת ירושלים; במקום החיבור של שלושת הנחלים: נחל גיחון התחתון (גיא בן הינום) נחל החרוץ (הטירופיאון) ונחל קדרון (38). שמו, מן הסתם, נגזר משם המעיין הגדול (אותם ימים) הסמוך לו: עין רוגל (39). מיקומו בדרום-מזרח מתיישב, כפי שראינו לעיל, עם תיאור סיוורו הלילי של נחמיה (ב', י"ד): "ואעבר אל שער העין ואל ברכת המלך". בריכה זו אפשר השקתה את "גן המלך"⁹⁴ בעמק קדרון (40); "ושער העין" יהא אפוא זהה עם "שער בין החמתים" (5). הנזכר על דרך מילוט צדקיה מירושלים דרומה, ב"דרך הערבה" ליריחו ועבר-הירדן (מל"ב כ"ה, ד'-ה' = ירמיה נ"ב, ז'-ח'): "ותבקע העיר וכל אנשי המלחמה [יברחו ויצאו מהעיר] לילה דרך שער בין החמתים אשר על גן המלך. וכשדים על העיר סביב. וילך[ו]ן דרך הערבה. וירדפו חיל כשדים אחר[ו]ן המלך וישגו אתו [צדקיהו]ן בערבות ירחו. וכל חילו נפצו מעליו". אך אפשר ו"בריכת המלך" זהה עם "בריכת השילוח" (12) (הסמוכה) לגן המלך" (40), הנזכרת בתוספת העורך – בהערה אחרונה ל"שער העין" (סוף פסוק ט"ו).⁹⁵

"שער העין" נמצא אפוא בדרום-מזרח ירושלים העיר: אם שהוא סמוך ל"בריכת המלך" (40) אשר בנחל קדרון התחתון ואם שהוא בקרבת "בריכת השילוח" (12) אשר בדרום גבעת העופל (19).

הדיון בתוספות הרשימה הראשונה

התוספת הראשונה, השוברת את המבנה הראשון של הרשימה, נזקקת ללשון האופיינית לרשימה השנייה: "עד ועד". בעניינה הריהי באה לציין שני מגדלים מפורסמים ליד שערי חומת ירושלים בצפון, בימי נחמיה, שהיו קיימים עוד בימי הבית הראשון, כפי שראינו לעיל.⁹⁶ "מגדל המאה" (ליד שער הצאן) (27) "ומגדל חננאל" (ליד שער הדגים) (28).

התוספת השנייה באה לציין לשבח את נוקדי עיר-המרעה תקוע, על אשר שיחררו את רועיהם מעבודתם כדי להחזיק את ידי הבונים: "ואדיריהם לא הביאו צורם (של הרועים) בעבדת אדניהם".⁹⁷ התוספת השלישית מציינת את התנדבות "אנשי גבעון והמצפה" על אף היותם מחוץ לפחוות יהוד, והשתייכו "לכסא פחת עבר הנהר".⁹⁸

התוספת הרביעית מציינת, כי המאמץ לשקם את שערי ירושלים לא נצטמצם בחומה החיצונית אלא: "ויעזבו" ירושלים עד החומה הרחבה" (29)¹⁰⁰ שנתגלתה לאחרונה;¹⁰¹ והיא נמשכת במקביל לגיא היורד ממצודת דוד (30) אל עבר הר-הבית (36).

התוספת החמישית מוסיפה ומציינת מגדל נוסף, "מגדל התנורים" (30). בחומה המערבית, ליד שער (העיר) הישנה (3). כך מסתבר גם ממסע "התודה" (י"ב, ל"ח) "לשמאל" (דהיינו צפונית): "מעל למגדל התנורים ועד החומה הרחבה (29); ומעל (לחומה בכיוון צפון) לשער אפרים (1) (ועל שער (העיר) הישנה (3) וגר".

ההערה השישית נותנת לנו מושג על גודל המאמץ שנדרש מן הבונים. בקו החומה הפנימית – משער הגיא (4) ועד שער השפות (2) – נדרשה בנייה רצופה לאורך "אלף אמה בחומה". ההערה האחרונה משלימה ומציינת, כמבואר לעיל,¹⁰² את קו החומה החיצונית של ירושלים בדרום: "ואת חומת בריכת השילוח" (12) סמוך "לגן המלך" (40) שבקצה הדרומי של נחל קדרון (38); "ועד המעלות היורדות מעיר דויד" (31)¹⁰³ – בקצהו הדרומי של גיא בן הינום (38).

נמצאת הרשימה הראשונה מוסרת את שמות בוני שערי ירושלים בצפון, במערב ובדרום בלבד. הרשימה השנייה לעומתה – עם שהיא משלימה את שמות בוני השערים במזרח העיר, מוסיפה ומפרטת מבנים בחומה המזרחית של ירושלים, שבחלקה היוותה גם את חומת הר-הבית. מן הרשימה נמצאנו למדים כי בגבעה המקודשת – בהר-הבית – גרו משפחות הכהונה המיוחסות (מדרום וממזרח למקדש, שבדרום הר-הבית, כמשוער);¹⁰⁴ ואילו בגבעת העיר-התחתונה נתגוררו השכבות הנמוכות, כגון: הנתונים והרוכלים.

הדיון ברשימה המשלימה

בפירוט הדברים, על הסדר, פותחת הרשימה השנייה (ג', ט"ז), מוסיפה ומשלימה את סופה של הרשימה הראשונה, בציון נקודות לאורך קו החומה הדרומית החיצונית – בין שער הגיא (4) ובין שער העין (5): "ואחרי החזיק נחמיה בן עזבוק... עד נגד קברי [בני] דויד ועד הברכה העשויה ועד בית הגברים". "עד-נגד" במשמעות של "אצל" – כמו להלן (פסוק כ"ג בסופו) "אצל ביתו" – מקביל אל הביטוי השכיח יותר: "נגד ביתו".¹⁰⁶ "קברי בני דויד", לשם השלמה, נמצאים, כמשוער, מדרום להר ציון (11) – מנגד (אצל) שער הגיא (4). "ועד הברכה העשויה", סביר להניח, כי הכוונה לבריכת השילוח (12), הנזכרת בתוספת האחרונה לרשימה הראשונה.¹⁰⁷ מקומה – מנגד (אצל) שער העין (5). מתקבל על הדעת, כי בקרבת מקום, על גבעת העופל, נמצא גם "בית הגברים" (13).¹⁰⁸ אף הוא מנגד לשער העין (5) – בקצה המזרחי של קו החומה הדרומית.

ואכן בהמשך הרשימה, על הסדר, מתואר בניין החומה המזרחית של ירושלים. ציון המקום משובש וקשה להבנה: "מנגד עלת הנשק המקצע". "עלת" נראה לנו לגרוס "עלית", כמו להלן (סוף פסוק ל"א וראשית ל"ב): "עלית הפנה" – במשמעות של מבנה על-גבי מבנה. כגון, המבנה על-גבי גג השער (שמ"ב י"ט, א'); "ויעל על עלית השער"¹⁰⁹ – מבנה לצורך צבאי: לתצפית; לעומת (שופטים ג', כ') "והוא ישב בעלית המקרה", מבנה לצורך אזרחי: לצינון. "עלית הנשק", שברשימה זו, באה לציין מבנה לצורך צבאי, כמשמעות המלה "נשק": קרב, מלחמה, מבצר וכלי-זין.¹¹⁰ ולפיכך, "עלית הנשק" תהא דומה למשמעות "עלית הפנה". "הפנה", כפי שראינו לעיל, במשמעות של מבנה מבוצר (בחן, עופל);¹¹¹ והעליה שעליו לצורך תצפית צבאית.¹¹²

הביטוי המיודע "המקצע", כמות שהוא, קשה. על כן נראה לנו להשלים: "עד המקצע", בדומה למובא להלן (פסוק כ"ד): "עד המקצוע" (17); ובאותה משמעות: "עד" = אצל = ובקרב אל.¹¹³ "המקצוע", כאן ולהלן, יהא אפוא מבנה מבוצר הניצב בקצה – כמשמעות המלה "מקצוע"¹¹⁴ – של חומה כלשהי או בזוויתה.¹¹⁵ על-פי הצעתנו נמצאו בשני קצות קו חומת הר-הבית מבנים מבוצרים ("מקצועות"). האחד בדרום (14) והאחר בצפון (17). בסמוך ל"מקצוע", "הפנה" (המבצר הדרומי), נמצאו בגבעת הר-הבית, בדרום-מזרח, בית אלישיב הכהן הגדול (15); בית בנימן וחשוב (16) ובית עזריה בן מעשיה בן ענניה (16). לפיכך החזיקו הללו את החומה הדרומית-מזרחית של הר-הבית, כמו שאחיהם הכוהנים (פסוקים כ"ח-כ"ט) החזיקו את החומה הדרומית של הר-הבית (21, 22).¹¹⁶

נקודת הציון הבאה תבואר על-פי הצעותינו לעיל: "מבית עזריה (16) עד המקצוע (17) ועד הפנה" (17). וזו של "ועד הפנה" תהא וו-מבארת, דהיינו,¹¹⁷ "עד המקצוע" (המבנה המבוצר) הוא הוא "ועד הפנה" – המבצר (הבחן העופל), הניצב בקצה הצפוני של רחבת הר-הבית, רוצה לומר: בינוי בן חננד השלים את חיזוק החומה המזרחית-צפונית של הר-הבית.

הכתוב הסמוך: "פלל בן אוזי מנגד המקצוע והמגדל היוצא מבית המלך העליון אשר לחצר המטרה" ייקרא באופן הבא: "ופלל בן אוזי [החזיק] מנגד המקצוע (17) ו[מנגד] המגדל היוצא וגו'". רוצה לומר: פלל בן אוזי חיזק את החומה הצפונית של הר-הבית (36) למן "מנגד המקצוע" (17). בקצה הצפוני-מזרחי, ועד מנגד, "המגדל היוצא" – בקצה הצפוני-מערבי. היכן מקומו המדויק של מגדל זה, המקביל, כפי ששיערנו לעיל, למגדל העופל בדרום הר-הבית (20). נלמד מתיאורו המלא בהמשך: "המגדל היוצא מבית המלך העליון אשר [סמוך] לחצר המטרה". מספר ירמיה ברור מקומה של "חצר המטרה" (קרי המנטרה = חצר המשמר).¹¹⁸ שהייתה בית-הכלא למיוחסים (ל"ב, ב'): "וירמיהו הנביא היה כלוא בחצר המטרה אשר [ב]בית מלך יהודה". סמיכות חצר המטרה אל בית מלך יהודה, שהיה ממוקם, מן הסתם, בחלק העליון של הר-הבית, מבארת את שם המגדל הסמוך אליה: "המגדל היוצא מבית המלך העליון", על שם היותו בולט בארמון המלך שעל פסגת ההר (10).

מיקומה המדויק של חצר המטרה (18) מזרח ל"המגדל היוצא" וממול ל"שער המזרח" (9) הוא "שער המים" הוא "שער המטרה", שנלמד¹¹⁹ מתיאור מפגש "שתי התודות": הדרומית הגיעה (סוף פסוק לו) "ועד שער המים מזרח"; והצפונית (סוף פסוק ל"ט) "ועמדו בשער המטרה"; ובסמוך בהמשך (פסוק מ'): "ותעמדה שתי התודות בבית האלהים"; דהיינו ברחבה שלפני המקדש.¹²⁰

ואכן "עד נגד שער המים (6) למזרח והמגדל היוצא" החזיקו אחריו "פדיה בן פרעש והנתינים, (אשר) היו יושבים (בעבר) בעפל" ועתה ישבו בעיר התחתונה (45), וביתם (24) ליד שער המפקד (7), (ראה נחמיה ג', ל"א).

בהמשך מתארת הרשימה השנייה את חיזוק חומת הר-הבית במערב: "אחריו החזיקו התקעים מדה שנית מנגד המגדל הגדול היוצא ועד חומת העפל". "המגדל היוצא", כפי שהנחנו, ניצב בקצה הצפוני-מערבי (10) של הר הבית; ואילו "העפל", כפי ששיערנו ניצב במקביל לו בדרום-הר-הבית (20). את החלק הדרומי של הר-הבית, כפי שכבר הזכרנו לעיל, "מעל [השלים: מעלית] שער הסוסים – החזיקו הכוהנים איש לנגד ביתו". מעל "שער הסוסים" (9) בקצה הדרומי-מזרחי של הר-הבית, נראה לנו להשלים, נבנתה "עליה" – עמדת תצפית. סמוך לה בדרום (21) (בקרב בית המקדש מדרומו)¹²¹ – כמו בקצה הדרומי-מזרחי של הר-הבית (15; 16) – "החזיקו הכוהנים איש לנגד ביתו" (21); כמותם כהן היה גם הבונה בסמוך: "צדוק בן אמר" (22).¹²² בדרך זו, באגב, השלימה הרשימה השנייה את "שער הסוסים" (9): השער הדרומי בחומה המזרחית של ירושלים, וליתר דיוק בחומת הר-הבית במזרח.

שער נוסף, במזרח, מובא – על-פי קריאתנו ברשימה – מיד בסמוך: "ואחריו החזיק שמעיה בן שכניה [את] (שמר) שער המזרח". נראה לנו, כי "שמר" אינו אלא שיבוש של "שער". ואפשר שהוא שריד משבוש של שמו האחר של השער – "שער המים", כפי שראינו לעיל (פסוק כ"ו): "עד נגד שער המים למזרח (6) והמגדל היוצא (10)". דבר זה מסתבר גם ממקום מפגש "שתי התודות" (י"ב, ל"ז, ל"ט, מ'): "ועד שער המים מזרח (6)",¹²³ "ועמדו בשער המטרה (6)"; "ותעמדנה שתי התודות בבית האלהים". ואכן במקום זה (נחמיה סוף פרק ז' וראשית פרק ח') נאמר: "ויגע החדש השביעי, ובני ישראל בעריהם, ויאספו כל העם כאיש אחד אל הרחוב (הכיכר) אשר לפני שער המים ויאמרו לעזרא הספר¹²⁴ להביא את ספר תורת משה וגו' ויקרא בו לפני הרחוב אשר לפני שער המים וגו'". "רחוב" (ככר-רחבה) זה "לפני שער המים" גרסת עזרא-החיצון ט', ל"ז-ל"ט במקביל: "אל הרחוב אשר לפני שער המקדש למזרח". וכן גרסת עזה"ח ה', מ"ה-מ"ז: "ויאספו כאיש אחד אל רחבת השער הראשון אשר במזרח" מקביל לעזרא ג', א': "ויאספו העם אל ירושלים". בעזרא הוא מופיע גם להלן (פסוק ט"ז) "ויעשו להם סכות איש על גגו ובחצרותיהם ובחצרות בית האלהים וברחוב שער המים (6) וברחוב שער אפרים (1) – בכיכר המזרחית של העיר ובכיכר הצפונית שלה, כפי ששיערנו לעיל.

מכאן ואילך משלימה הרשימה השנייה את רשימת בוני חומת ירושלים במזרח, מצפון לשער המזרח (6): "ואחריו החזיקו חנניה בן שלמיה וחנן בן צלף הששי.¹²⁵ – מדה שני[ת], אחריו, החזיק משלם בן ברכיה נגד נשכתו" (23). משלם האציל משבט יהודה¹²⁶ – הנזכר גם ברשימה הראשונה כמי שהחזיק על-יד בני הסנאה את שער הדגים בצפון (1) – לא נתגורר בהר-הבית, כמו הכוהנים, אלא בעיר התחתונה הייתה נשכתו (23).

"ואחריו החזיק מלכיה בן הצרפי – עד בית הנתינים והרכלים" – מן הסתם, בסמוך (24), בעיר התחתונה (45). ובציון מדוייק יותר: "נגד שער המפקד". מן העניין: השער הצפוני (7) בחומה המזרחית של ירושלים. וכפי שגם מסתבר מן ההמשך: "ועד עלית הפנה" – התצפית שעל המגדל אשר בקצה הצפוני-מזרחי של חומת ירושלים (26).¹²⁷

להשלמת הרשימה השנייה, אשר עסקה בחומה המזרחית בלבד, ולקישורה עם הרשימה הראשונה, אשר פתחה בחומה הצפונית, באה השורה האחרונה: "ובין עלית הפנה (26) לשער הצאן (8) החזיקו הצרפים והרכלים". האחרונים, כפי שראינו לעיל (פסוק לא), ביתם היה "נגד שער המפקד" (7) שבעיר התחתונה (45).

ירושלים העיר רחבת-ידיים וגדולה

המשתמע מן העיון בשתי הרשימות (נחמיה ג') אודות חומות ירושלים ושעריה בימי נחמיה (מפה מס' 3) מלמד על גבולות ההתיישבות של העיר בסוף תקופת הבית הראשון (ובמשך תקופת הבית השני). ירושלים העיר לא נצטמצמה בגבולות הגבעה המזרחית – העופל (19) והר-הבית (36) – מן העבר המזרחי של נחל חרוץ (37). אדרבא, ירושלים העיר שממערב לנחל חרוץ (37) הלכה ונתרחבה: ממרכז הגבעה המערבית – הר ציון = עיר דוד (32) – פנתה דרומה, לאורך גיא בן הינום (הוא נחל גיחון) (33); (35), אל עבר נחל קדרון שבמזרח (38); (25); לאחר מכן נתפשטה צפונה מעיר דוד (32) והחומה הרחבה (29) אל עבר העיר התיכונה (44) ואל "המשנה" (34); ומשם פנתה אל מעבר לנחל חרוץ (37), מצפון לגבעת הר-הבית (36), אל עבר העיר התחתונה (45) שבצפון-מזרח. גבול התפשטות העיר מזרחה – בקו אחד עם רחבת הר-הבית (36) – היה נחל קדרון (25); (38).

תמונת ירושלים בגבולות רחבים אלה מבארת את דברי נחמיה בספר זכרונותיו (נחמיה ז', א'-ד'):

"ויהי כאשר נבנתה החומה (וזאת לאחר) והעמיד משמרות ישרי ירושלם איש במשמרו ואיש נגד ביתו (כלשון הרשימות¹²⁷ – נתברר לי) והעיר רחבת ידיים וגדלה – והעם מעט בתוכה – ואין בתים בנויים". אי לכך מחליט נחמיה ליישב את ירושלים ופוקד (י"א, א'-ב'): "וישבו שרי העם בירושלם ושאר העם הפילו גורלות להביא אחד מן העשרה לשבת בירושלם עיר הקדש ותשע הידות בערים. ויברכו העם לכל האנשים המתנדבים (בנוסף) לשבת בירושלם". נמצא נחמיה מיישב את ירושלים "הרחבה" בכפייה ובמתנדבים כאחד.

סיורו הלילי של נחמיה

צעדו הראשון של נחמיה – בתוכניתו לבנות את "העיר בית קברות אבתי" (ב', ג', ה') – היה הסיוור הלילי שערך שלושה ימים בלבד לאחר בואו ירושלימה.¹²⁹ מהלך סיוורו ומגמתו מתבהרים על רקע מרחב גבולות העיר, כפי שעלו לנו בדיונונו עד כה; ועל יסוד תיאור ההרס, שהותירו "עמי-הארצות" (השומרונים) אחר השתלטותם על העיר,¹³⁰ כעדות הנמסרת לנחמיה (א', ג'): "ויאמרו לי: הנשארים אשר נשארו מן השבי שם במדינה ברעה גדלה ובחפרה; וחומת ירושלם מפרצת ושעריה נצתו באש".¹³¹ בלא לעורר כל חשד יכול היה נחמיה ממקום מושבו – אם במצודה (30) בעיר דוד (32) ואם במגדל היוצא מבית המלך העליון (10) שעל הר-הבית (36)¹³² – להתרשם ולהעריך את מידת ההרס בצפון ירושלים ובמרכזה: ברחבת הר-הבית (36), בעיר התחתונה (45) ובעיר העליונה (43). לעומת זאת מידת ההרס (הרב, כפי שיתברר לנחמיה בעת סיוורו) – באזור ההולך ומשתפל בכיוון דרום העיר (35; 38) אל עבר גיא בן הינום (נחל גיחון) ואל עבר נחל קדרון – נעלם מעיניו.

אי לכך, מתחיל נחמיה את סיוורו בשער הדרומי של ירושלים, שער הגיא (4), משם הוא פונה צפונה-מזרחה, "שובר" (ומעריך את ההרס)¹³³ בחומה הדרומית-הפנימית של העיר – עד אל שער האשפות (2). מכאן מדרים נחמיה ו"שובר" (ומעריך את ההרס) בחומה המזרחית של העיר עד אל שער העין (5) שבדרום-מזרח ירושלים. משם שב נחמיה ועולה במעלה נחל גיחון – מערבה – כשהוא "שובר" (ומעריך את הריסות) החומה הדרומית-החיצונית של העיר וחוזר אל שער הגיא (4). מכאן הריהו שב וחוזר העירה אל מקום מושבו הרשמי (במצודה (30) או במגדל היוצא (10)).

ואלא דבריו המפורטים בספר זכרונותיו (ב', י"ג-ט"ו): "ואצאה בשער הגיא (4) לילה ו[אעבר]¹³⁴ אל (=על)¹³⁵ פני עין התנין (בדרום-מזרח ירושלים) (42), ו[אגיע] אל שער האשפת, (2) (אותה שעה) ואהי שבר (מעריך את ההרס) בחומת ירושלם (הדרומית מרכזית) אשר הם פרוצים ושעריה אכלו באש.¹³⁶ ואעבר (דרומה) אל (=על) שער העין (5) ואל (=על) בריכת המלך (אפשר בריכת השילוח (12) שממערב לשער העין; או הבריכה המשקה את גן המלך (40) ממזרח לשער העין), ואין מקום (לאורך כל החומה המזרחית הדרומית של ירושלים) לבהמה לעבר תחתי (בשל פיזור ההריסות המרובות במדרון גבעת העפל (19)). ואהי עלה (משער העין (5) מערבה) בנחל (גיחון התחתון (35))¹³⁷ לילה, ואהי שבר (את ההריסות) בחומה (הדרומית-החיצונית של ירושלים). ואשוב ואבוא בשער הגיא (4) ואשוב (העירה אל מקום מושב הפחה)".

מסע התהלכות בחנוכת חומת ירושלים

למרות האיומים המילוליים וההתקפיים נתגבר נחמיה על מזימת "סנבלט החרני וטוביה העבד העמוני וגשם הערבי" (ב', י"ט), ועמם "חיל שמרון" (ג', ל"ד), להפריע בעדו מלחוק את חומות ירושלים ולבנות את שעריה. "ותשלם החומה בעשרים וחמשה לאלול (לאחר עבודה נמרצת שנמשכה) חמשים ושנים יום" (ר', טו).¹³⁸ סביר להניח,¹³⁹ כי במועד הסמוך "ויגע (ראש) (החדש השביעי" (ז', ע"ב) – בראש חודש

תשרי הוא "ראש השנה". כפי שנשער להלן, חגג נחמיה את "הנכת חומת ירושלים" (י"ב, כ"ז) במסע "שתי תודות גדולות ו(דהיינו) תהלוכות" (שם, ל"א) על גבי חומות ירושלים. בראש האחת, הפונה דרומה, העמיד את עזרא (בתור "כהן הראש" – כמבואר להלן);¹⁴⁰ ובראש האחרת, הפונה צפונה, הנהיג נחמיה (בתור "התרתא").¹⁴¹ שתי התהלוכות נפגשות ב"שער המים מזרח" (6); ולאחר מכן "ותעמדנה שתי התודות בבית האלהים"; דהיינו, כפי שראינו לעיל,¹⁴² ב"רחוב אשר לפני שער המקדש למזרח", כגרסת עזר"ח ט'; ל"ט, במקביל לאמור בנחמיה ז', ע"ב – ח', א'; "ויגע החדש השביעי ובני ישראל בעריהם ויאספו כל העם כאיש אחד אל הרחוב אשר לפני שער המים ויאמרו לעזרא [כהן הראש בעזר"ח] הספר להביא את ספר תורת משה... ויקרא בו לפני הרחוב אשר לפני שער המים [ברחוב אשר לפני שער המקדש - בעזר"ח]".

אסיפת העם בראש "החדש השביעי" (ראש-השנה) ברחבה "אשר לפני שער המים" – הוא "שער המזרח" שלפני המקדש – מתוארת בפירוט בספר עזרא (נח' פרק ח'), משום שבעקבותיה נכרתה "ביום עשרים וארבעה לחדש זה" (ט', א') "האמנה" (פרקים ט'-י) – שיאו של ספר עזרא מבחינת עורך הספר. אירוע זה "ביום ההוא" (י"ב, כ"ז, מ"ג; מ"ד; י"ג, א') – "בחנכת חומת ירושלים" כמשוער לעיל – נמסר אך בקיצור ובדרך אגב בספר זכרונות נחמיה (י"ג, א'-ג'): "ביום ההוא נקרא בספר משה באזני העם... ויהי כשמעם את התורה ויבדילו כל ערב מישראל".¹⁴³

לעומת זאת, מטבע הדברים, מפרט נחמיה בספר זכרונותיו את מסע "התודות", הן "התהלוכות", על גבי החומה:¹⁴⁴ ראשית המסע (כפי שנשלים את הקריאה להלן) "מעל למגדל התנורים" (30) במערב העיר מול הר-הבית; וסיומו במפגש שתי "התודות", במזרח העיר, ברחבה שממול לשער המים (הוא שער המטרה) (6) שאצל בית האלהים (י"ב, כ"ז-מ"ג). להלן פירוט הדברים:

(י"ב, ל"א) "ואעלה את שרי יהודה (החצי שעם עזרא והחצי שעם נחמיה) מעל לחומה [יש להשלים: "מעל למגדל התנורים" (30) על-פי המקביל, פסוק ל"ח, לגבי חצי העם שעם נחמיה].¹⁴⁵ ואעמידה שתי תודות גדולות ו(דהיינו): תהלכת: [יש להשלים: אחת] לימין (הר-הבית – דרומה) [עלן]¹⁴⁶ מעל לחומה (בכיוון) לשער האשפת (2).

(לב) וילך אחריהם (במשמעות של עמם)¹⁴⁷ הושעיה¹⁴⁸ וחצי שרי יהודה;
(לג-לה) ועזריה עזרא ומשלם יהודה ובנימין ישמעיה וירמיה (ו)¹⁴⁹ – מבני הכהנים בחצצרות; זכריה בן יונתן בן שמעיה בן מתניה בן מיכיה בן זכור בן אסף (הלוי)
(לו) ואחיו שמעיה ועזראל מללי גללי מעי נתנאל ויהודה חנני – בכלי שיר דויד איש האלהים; ועזרא הסופר ל פ נ י ה ם".

משער האשפות (2) המשיכו, דרומה, בנחל חרוץ (37):

(לז) "ועלנו על [יד]¹⁵⁰ שער העין (5); ונגדם (במקביל) עלו (הצועדים) על מעלות עיר דויד (31) במעלה לחומה (הדרומית החיצונית של ירושלים) מעל ל[נראה להשלים: קברי] בית דוד (11).¹⁵¹ ועד שער המים מזרח[ה] (6)¹⁵² הגיעו משער העין (5) צפונה – הן הצועדים על החומה הדרומית-הפנימית משער העיר הישנה (3) עד שער האשפות (1) ומשם דרך נחל חרוץ (37) אל שער העין (5); והן הצועדים על החומה הדרומית-המערבית לשער העיר הישנה (3). ולאורך החומה הדרומית-החיצונית – מנגד לקברי בית דוד (11) ולמעלות עיר דוד (31) – עד לשער העין (5).

(לח) "ו[אילו] התודה השנית ההולכת למואל [קרי: לשמואל]¹⁵³, דהיינו, לשמאל הר-הבית – צפונה] ואני (נחמיה) אחריה (דהיינו, עמה – כלהלן "ואני וחצי הסגנים עמי") ו[דהיינו: עם] חצי העם

- [עולים] מעל להחומה – מעל למגדל התנורים (30) – כמו התהלכה הפונה דרומה (כהשלמתנו לעיל פסוק ל"א).¹⁵⁴ וכשם שזו חנכה את החומה הפנימית בתהלכה נפרדת כך גם התהלכה הפונה צפונה מתפצלת לשתיים: האחת פונה מערבה – "ועד (בכיוון אל)¹⁵⁵ החומה הרחבה" (29) – לחנוך חומה פנימית זו; ואילו האחרת פונה צפונה-מערבה:
- (לט) "ומעל [לחומה] (בכיוון) לשער אפרים (1) [על]ו על(יד) שער (העיר) הישנה (3) (שבמערב העיר) ועל (יד) שער הדגים (1) (שבצפון העיר) ומגדל חננאל (28) (הסמוך לשער הדגים) ומגדל המאה (27) ועד (בכיוון אל) שער הצאן (8) (בצפון-מזרח העיר). ועמדו (בסופו של מסע) בשער המטרה" (6) (הוא שער המזרח (6) שממול לחצר המטרה (18) כפי שראינו לעיל).¹⁵⁶
- (מ) "ותעמדנה שתי התורות (זו הבאה מדרום משער העין (5) וזו הבאה מצפון משער הצאן (8)) בבית האלהים" – דהיינו, כביארנו לעיל, נתכנסו ברחוב שממול המקדש – מצפון – בסמוך (18) אל "שער המים" ממזרח (6).
"ואני וחצי הסגנים עמי,"
- (מא) "והכהנים אליקים מעשיה מנימין מיכיה אליועיני זכריה חנניה בחצרות" (מקביל אל האמור אודות "התודה" שבהנהגת עזרא).
- (מב) ומעשיה ושמעיה ואלעזר ועזי ויהוחנן ומלכיה ועילם ועזר וישמיעו (וישמיעו – כפל ל"ושמעיה" דלעיל) המשרים" (מקביל לעיל בתודה שבהנהגת עזרא).
"ויזרחיה הפקיד" (עליהם).
- (מג) "ויזבחו ביום ההוא זבחים גדולים וישמחו כי האלהים שמחם שמחה גדולה. וגם הנשים והילדים שמחו. ותשמע שמחת ירושלם עד מרחוק".

אירוועי "ביום ההוא"

אולם מלבד "הזבחים" ו"השמחה הגדולה" "ביום ההוא" – יום "חנכת חומת ירושלם" (נחמיה י"ב, כ"ז) כמבואר בראש סעיף זה – נחמיה, בזכרונותיו, מספר לנו על עוד מעשים חשובים שנעשו באותו יום: (שם, מ"ד) "ויפקדו ביום ההוא אנשים על הנשכות לאוצרות לתרומות לראשית ולמעשרות וגו'"; וכן (י"ג, א'-ג') "ביום ההוא נקרא בספר משה באזני העם וגו' ויבדילו כל ערב מישראל" – מקביל בזכרונות נחמיה לאשר פירט עזרא בזכרונותיו (מובא בנח' פרקים ח'-י"א): "ויאספו כל העם כאיש אחד אל הרחוב אשר לפני שער המים... ויביא עזרא הכהן [הראש]¹⁵⁷ את התורה ... ויקרא בו ... וביום עשרים וארבע לחדש הזה נאספו בני ישראל בצום ובשקים ואדמה עליהם ויבדלו זרע ישראל מכל נכר... וכל הנבדל מעמי הארצות אל תורת האלהים... מחזיקים על אחיהם אדיריהם ובאים באלה ובשבועה ללכת בתורת האלהים... וישבו שרי העם בירושלם ושאר העם הפילו גורלות להביא אחד מן העשרה לשבת בירושלם עיר הקדש ותשע הידות בערים. ויברכו העם לכל האנשים המתנדבים לשבת בירושלם".

בשילוב שני המקורות – זכרונות נחמיה עם זכרונות עזרא – הצליח מחבר ספר עזרא לרכז "ביום ההוא" את האירוועים סביב חנוכת חומת ירושלם ויישובה מחדש עם אירוועי הקריאה בתורה וכריתת האמנה. אירוועים, שבפרספקטיבה היסטורית נראו לו, בעת כתיבת ספרו, האירוועים המגשימים את שחזו נביאי ישראל ערב החורבן ועם שיבת-ציון.

הגבולות העתידיים של ירושלים

ואכן קווים כלליים לציון גבולות ירושלים בעתיד מצויים בנבואות ירמיהו ובחזונות זכריה. לאור דברים שעלו לנו עד כה נראה לנו להבין את תיאוריהם כלהלן:

ירמיהו ל"א, לו-לט¹⁵⁸

"הנה ימים [באים]¹⁵⁹ נאם ד' ונבנתה העיר לד': ממגדל חננאל (28) (שעל-יד השער המרכזי בצפון העיר (1)) עד (שבקרבת)¹⁶⁰ שער הפנה (8) (השער השני בחומה הצפונית-מזרחית של ירושלים). ויצא (ונמשך)¹⁶¹ עוד קו המדה נגדו (סרסהו): "ויצא קו המדה עוד נגדו"¹⁶² דהיינו: אצל על-יד¹⁶³ גבעת גרב. (מן הקו הנמשך דרומה, נראה כי הכוונה לגבעה הדרומית של העיר העליונה, משכנם המשוער של קברי בית דוד (11)¹⁶⁴ – "הר-ציון" כיום). ונסב (הקו) געתה" (קרי: גבעתה.¹⁶⁵ דהיינו, הגבעה המקבילה בדרום ירושלים היא גבעת העופל (19)).

רוצה לומר: מעבר לנקודות הציון שבקו הנמשך מן הצפון וסובב לדרום ירושלים, כנזכר לעיל, תתפשט ירושלים מערבה ומזרחה אל עבר הנחלים: נחל גיחון הוא גיא בן הינום (33, 35) במערב ונחל קדרון (25) במזרח. כדברי הנביא בהמשך: "וכל העמק הפגרים והדשן (השווה דבריו לעיל י"ט, ו"לכן הנה ימים באים נאם ד' ולא יקרא למקום הזה עוד התפת וגיא בן הנם (35) כי אם גיא ההרעה"); וכל השדמות (גן המלך (40)) עד (=בקרבת) פנת שער הסוסים (9, 14) (ומשם) מזרחה (אצל הר ה)קדש¹⁶⁶ לד'".

מרחב זה, שבין שני הנחלים המקיפים את ירושלים ממערב וממזרח, (33, 38, 25) הכולל בתוכו את כל הגבעות של ירושלים במזרח (העיר התחתונה (45) הר-הבית (36) והעופל (19)) ואת גבעות ירושלים במערב (המשנה (34) העיר התיכונה (44) עיר דוד (32) ו"הר ציון" (11) – העיר העליונה (43)) – אומר הנביא: "לא ינתש ולא יהרס עוד לעולם".

הצעת קריאתנו זו, בספר ירמיה פרק ל"א, מציינת תמונה מקיפה של גבולות ירושלים, כפי שנצטיירה לנו מעיוננו בספר נחמיה: ירושלים משתרעת משני צדי נחל חרוץ על הגבעות שבין נחל קדרון ונחל גיחון. הגבול בצפון חפף את קו חומת ירושלים העתיקה היום. גבול צפוני זה מצטייר גם מפסוק קצר בחזונות זכריה.

זכריה י"ד, י'

הפסוק בזכריה – בזיקה ברורה אל תיאור בקיעת הר הזיתים בראשית הפרק (י"ד, ד) – מתאר קו אחד בלבד בגבולה הצפונית של ירושלים.¹⁶⁷ קו זה מסמן את כיוון ההתרומומות של העיר, עקב רעידת האדמה, מנקודה גבוהה במרכז ליד שער בנימין (1) אל עבר שני הנחלים: במזרח (25) ובמערב (33). וזו לשון הכתובים – מתבארת על יסוד דיוננו עד כה:

"יסוב (יהפוך)¹⁶⁸ כל הארץ (להיות) כערבה (=כמישור):¹⁶⁹ מגבע (שמצפון-מזרח לירושלים) (עד) לרמון (=עין רמון בנח' י"א, כ"ט – מדרום-מערב לירושלים) נגב ירושלים. וראמה [קרי: "ורמה" – דהיינו ירושלים תתרומם מעל סביבתה זו בין גבע לרמון] וישבה תחתיה (ונותרה במקומה הנוכחי – כשהיא קובעת בצפון-קו-טבעי חדש, "רמה", בין שני הנחלים שממזרח וממערב לה): למשער בנימן (1) (השער הצפוני-מרכזי בחומת ירושלים כפי שהכרנוהו) עד מקום [ה]שער הראשון (בחומת העיר בצפון-מזרח; או בשמו, מתקופת הבית הראשון, כפי שלמדנו) עד (בכיוון אל) שער הפנים" (הוא שער הפנה (8)).

זאת בכיוון מן המרכז מזרחה; ואילו מן המרכז בכיוון מערבה יבוא הציור:
 "ומן גדר¹⁷⁰ חננאל (28) (המצוי ליד שער בנימין, כפי שראינו לעיל)¹⁷¹ עד יקבי המלך" – מן העניין:
 בפינה הצפונית מערבית של העיר ירושלים – לערך במקום מגרש הרוסים כיום (46). "יקבי המלך"
 אינם חייבים להיות אחד עם "גן המלך" (40), שהכרנו, בפינה הדרומית-מזרחית של ירושלים.

ירושלים וממדיה ביתר הכתובים במקרא

בזאת תמו הכתובים במקרא, העשויים ליתן יסוד לציור ממדי ירושלים רבתי, בתקופת הבית הראשון
 עובר לתקופת הבית השני (מפה מס' 3): עיר המשתרעת על מערכת של גבעות ממזרח (45, 36, 19)
 וממערב (44, 43) לנחל חרוץ (37); והיא עטורה בנחלים ממזרח (25) ממערב (33) ומדרום (35). רק בצפון
 גבולה נעדר ציון טבעי; ולפיכך נתנבא זכריה, כאמור, להיווצרות "רמה" בנקודת תורפה זו.
 יתר הכתובים במקרא נזקקים לחומות ירושלים ולשעריה באופן ספורדי; ואל רובם נתייחסנו – במקום
 הראוי והמתאים – בדיוננו המפורט. להלן ריכזו הכתובים במקרא, המתייחסים למיקומה ולממדיה
 של ירושלים העיר, כשהם מוארים ומבוארים על יסוד דיוננו עד כה.¹⁷²

1. בימי אברהם (בראשית י"ד י"ז-כ'): "ויצא מלך סדם לקראתו אחרי שובו מהכות את כדרלעמר
 ואת המלכים אשר אתו אל עמק שוה הוא עמק המלך. ומלכי צדק מלך שלם (כבר) הוציא (לפני
 בוא מלך סדם אל עמק המלך) לחם ויין – והוא כהן לאל עליון – ויברכהו... ויתן לו (אברם)
 מעשר מכל".

מפגש המלכים ב"עמק השוה הוא עמק המלך" – המזוהה, כמסתבר, עם "גן המלך" (15) שהכרנו
 לעיל¹⁷³ בדרום נחל קדרון אצל "מי השלח ההלכים לאט" (ישעיהו ח', ו') – מאשש את ההשערה,
 כי "שלם" באותם ימים שכנה במורדות המזרחיים של גבעת העופל (26) בסמוך לעין השילוח
 (20).¹⁷⁴

2. בימי יהושע (יהושע פרק י'): "ויהי כשמע אדני צדק מלך ירושלים כי לכד יהושע את העי
 ויחרימה כאשר עשה ליריחו ולמלכה... וכי השלימו ישרי גבעון את ישראל ויהיו
 ("החוי"=החתי)¹⁷⁵ בקרבם... ויאספו ויעלו חמשת מלכי האמרי: מלך ירושלים מלך חברון מלך
 ירמות מלך לכיש מלך עגלון הם וכל מחניהם ויחנו על גבעון וילחמו עליה...".
 אדני צדק מלך ירושלים האמורית, השוכנת על הגבעה המזרחית (26), מתיירא מפני היבוסים
 (הקרוב לחיוי=חתי). היושב בקרבו על הגבעה המערבית של ירושלים (27) ובקרבתו.¹⁷⁶ אי לכך
 הריהו יוזם קואליציה של מלכי האמורי בהר להלחם בגבעונים. בסופו של קרב ממושך הוא
 ובעלי בריתו מוכים על-ידי יהושע (פרק י"ב). ובעוד עירו – על הגבעה המזרחית (26) – נלכדת
 ונשרפת על-ידי בני יהודה (שופטים א', ח'), ירושלים היבוסית שעל הגבעה המערבית (27)
 אינה בשלטון ישראלי עד ימי דוד (יהושע ט"ו, ס"ג = שופטים א', כ"א).¹⁷⁷

3. בימי דוד (שמ"ב ה', ו'-ט' = דבה"א י"א, ד-ח'): "וילך המלך ואנשיו ירושלים אל היבסי יושב
 הארץ... וילכד דוד את מצדת ציון היא עיר דוד... וישב דוד במצדה ויקרא לה עיר דוד. ויבן
 דוד סביב מן המלוא וביתה [ויואב יחיה את שאר העיר]."¹⁷⁸
 פרטי כיבוש העיר לוטים בסוד הבנת פרשת "העורים והפסחים" ופשר "ויגע בצנור".¹⁷⁹ אך מן

העניין, ברור, כי "יבוס" אחד עם "מצודת ציון" ו"עיר דוד" (27) שבגבעה המערבית של ירושלים. עם כיבושה מרחיב דוד את גבול העיר בבנותו חומה "סביב", דהיינו, דרומה (29) וצפונה (30)¹⁸⁰ – "מן המלוא וביתה". "המלוא" הוא מילוי העפר¹⁸¹ שהחל בו דוד (ושלמה בנו המשיכו)¹⁸² במורד המזרחי של הר-הבית (28)¹⁸³ בכיוון אל נחל קדרון, כדי ליצור "ביתה" – פנימה – רחבה, על גביה (25) ייבנה המקדש (שתכנן לבנות ובנו השלים). אותה שעה: "ויואב יחיה", דהיינו, משקם "את שאר העיר" היבוסית (27) שנהרסה בכיבוש.

4. בימי שלמה (מל"א ט', ט"ו; כ"ד): "וזה דבר המס אשר העלה המלך שלמה לבנות את בית ד' ואת ביתו ואת המלוא ואת חומת ירושלים ואת חצר ואת מגדו ואת גזר... אך בת פרעה עלתה מעיר דוד אל ביתה אשר בנה לה אז (בעת ש)בנה את המילוא". שלמה, כאמור, השלים ובנה את "המילוא" (28) על-גבי הר המוריה; ובנה על רחבת ההר (25) את בית ד', את ביתו ואת בית בת פרעה, אשר עברה מ"עיר דוד" (27) שבגבעה המערבית אל ביתה המרווח בגבעה המזרחית (25). שלמה אף הוסיף ובנה "סביב" את חומת ירושלים (31) וביצר אותה,¹⁸⁴ כשם שבנה וביצר את חצור, מגידו וגזר.

5. בימי יואש (מל"ב י"ד, י"ז = דבה"ב כ"ה, כ"ג): "ויבא ירושלים ויפרץ בחומת ירושלים בשער [=משער]¹⁸⁵ אפרים עד שער הפנה [=הפונה] – ארבע מאות אמה". יואש תוקף מנקודת התורפה של ירושלים בצפון; ופורץ בחומתה פירצה בת ארבע מאות אמה (כ- 200 מטר) בין שער אפרים (1), שבמרכז החומה, ועד לשער הפינה (8), שבצפון-מזרח חומת העיר, כפי שראינו לעיל.¹⁸⁶

6. בימי חזקיהו (מל"ב י"ח, י"ז; כ', כ'): "וישלח מלך אשור... ויעלו ויבאו ירושלים ויעלו ויבאו ויעמדו בתעלת הברכה העליונה אשר במסלת שדה כובס. ויתר דברי חזקיהו וכל גבורתו ואשר עשה את הברכה ואת התעלה ויבא את המים העירה הלא הם כתובים על ספר דברי הימים למלכי יהודה". (דבה"ב ל"ב, ב'–ו'; ל'): "וירא יחזקיהו כי בא סנחריב ופניו למלחמה על ירושלים. ויועץ עם שריו וגבריו לסתום את מימי העינות אשר מחוץ לעיר ויעזרהו. ויקבצו עם רב ויסתמו את כל המעינות ואת הנחל השוטף בתוך הארץ לאמר: למה יבואו מלכי אשור ומצאו מים רבים. ויתחזק ויבן את כל החומה הפרוצה ויעל על[יה]¹⁸⁷ מגדלות; (ויבן ולחוצה) החומה [ה]אחרת; ויחזק את המלוא [ואת] עיר דויד. ויעש שלח לרב ומגנים. ויתן שרי מלחמות על העם. ויקבצו אליו אל רחוב שער [מזרח] העיר¹⁸⁸ – וידבר על לבבם לאמר". "והוא יחזקיהו סתם את מוצא מימי גיחון העליון ויישרם למטה מערבה לעיר דוד. ויצלח יחזקיהו בכל מעשהו".

על יסוד הכתובים במלכים ובדבה"י רוב החוקרים מייחסים לחזקיהו את כריית "נקבת השילוח" (אף ששמו אינו נזכר בה). מן הכתובים, עצמם,¹⁸⁹ נראה כי חזקיהו סתם את מוצא עין השילוח (20) ועין רוגל (18) שמחוץ לחומת העיר; ואילו את "מימי עין גיחון העליון" (32) סתם מלמשוך ב"נחל השוטף" (12-14) דרומה – בהעבירו אותם "העירה" ב"תעלה" מכוסה (33) אל בריכה (34) "בין החמתים" (37) (ישעיהו כ"ב, י"א) – בין חומת "עיר דוד" (27) וחומת "המשנה" (35).

(זוהי "בריכת חזקיהו" עד היום). סמוך אל "הנחל השוטף" (נחל גיחון) בפנייתו דרומה (12) אל מול השער המערבי של ירושלים (3) השתרע "שדה-כובס". אליו הובילה "המסילה" מצפון ירושלים (36) ממחנה אשור (אצל מגרש הרוסים היום). חזקיהו בנה "את כל החומה הפרוצה", בצפון (1-8), על-ידי יואש מלך ישראל, כנזכר לעיל; "ויעל עליה מגדלות" – כתיקון קריאתנו. הוא הוסיף ובנה את החומה הנגדית מדרום (31) – הדרומית=החיצונית – "ולחוצה" החומה האחרת. חזקיהו חיזק את "המלוא" (28) בחומה המזרחית וסיים בביצור חומת "עיר דויד" (27) במערב. את אסיפת העם כינס חזקיהו כמו עזרא ונחמיה: "אל רחוב שער מזרח (כפי שנראה לנו להשלים) העיר" (6). דהיינו, ברחבה שממול לבית האלהים.

7. בימי עזיהו ויתם (דבה"ב כ"ו, ט'; כ"ז, ג'): "ויבן עזיהו מגדלים בירושלם על שער הפנה ועל שער הגיא ועל המקצוע ויחזקם". כמו חזקיהו, שהעלה "מגדלות" על "החומה הפרוצה" על ידי יואש, כך גם עזיהו בנה "מגדלים" על שער הפינה (8) בצפון העיר; וכן על שער הגיא (4) בדרום – כאמור אצל חזקיהו – "לחוץ החומה האחרת"; ולבסוף, על "עלית הנשק" שעל-יד "המקצוע" – שהכרנו בימי נחמיה¹⁹⁰ בסמוך לשער הסוסים (9) במזרח העיר. יותם בנו המשך בבנייה וביצור: "הוא בנה את שער בית ד' העליון; ובחומת העפל בנה לרב; וערים בנה בהר יהודה; ובחרשים בנה בירניות ומגדלים". לענייננו: יותם הוסיף וביצר את חומת העפל (38) הסמוכה לשער הסוסים (9) אשר במזרח העיר.

8. בימי מנשה (דבה"ב ל"ג, י"ד): "ואחרי כן בנה חומה חיצונית לעיר דויד – מערבה (בכיוון) לגיחון בנחל (גיחון); ולבוא (ובכיוון) בשער הדגים; וסבב (מזרחית ודרומית) (לחומת ה)עפל - ויגביהה מאד. וישם שרי חיל בכל הערים הבצרות ביהודה". מנשה אפוא הוסיף וביצר את החומה במערב העיר. תחילה בנה חומה חיצונית לעיר דוד (27) החל מן השער המערבי של ירושלים (3) – הפונה אל עין גיחון (32) – בכיוון דרומה לאורך נחל גיחון (12) הוא גיא בן-היננום. לאחר מכן השלים ובנה את החומה החיצונית במערב "לבוא" (דהיינו: בכיוון)¹⁹¹ צפונה אל שער הדגים¹⁹² שבמרכז החומה הצפונית של ירושלים (1). לסיום מפעלו, סבב מנשה ופנה בכיוון מזרח ודרום, ושב ומבצר את חומת העופל (38), שכבר ביצר יותם, כנזכר לעיל, אלא שהוא הוסיף "ויגביהה מאד".

9. בימי צפניה (א', י"א): "והיה ביום ההוא נאם ד', קול צעקה משער הדגים, ויללה מן המשנה, ושבר גדול מהגבעות, הילילו ישרי המכתש, כי נדמה כל עם כנען, נכרתו כל נטילי כסף". אם מן הצורך למצוא איזה שהוא הגיון בדברי הפיוט הנבואיים: צפניה פותח בקול צעקה משער הדגים (1). המוכר לנו,¹⁹² במרכז החומה הצפונית של ירושלים. לאחר מכן מציין הנביא את "המשנה" (35) – השכונה הצפונית-מערבית של ירושלים מקום מושב הנביאה חולדה.¹⁹³ "הגבעות" הנזכרות בהמשך, אפשר, הכוונה לשני הרכסים של העיר העליונה (24) שמדרום ל"משנה"; ואילו "המכתש", סביר להניח, אינו אלא נחל חרוץ (11) – הטירופיאון¹⁹⁴ בלשון יוסיפוס – מקום מושבם של הסוחרים ("עם כנען") בימי הנביא (סוף תקופת הבית הראשון) ובימי הבית השני.

10. בימי ירמיהו: נוסף על המקומות הנזכרים בספר ירמיה (בסוף פרק ל"א) – בנבואה העתידית על ממדי ירושלים, שנידונה לעיל – מצויים בספר פרטים על שער בנימין ועל חצר המטרה בימי הנביא (ל"ז, י"ב-י"ג): "ויצא ירמיהו מירושלם ללכת ארץ בנימן, לחלק משם בתוך העם, ויהי הוא בשער בנימן ושם בעל פקדת ושמו יראייה בן שלמיה בן חנניה, ויתפס את ירמיהו הנביא לאמר: אל הכשדים אתה נפל". מעניינו ברור כי הכוונה לשער המרכזי בצפון העיר (1); הוא הנזכר גם להלן (ל"ח, ז): "וישמע עבד מלך הכושי איש סריס, והוא בבית המלך, כי נתנו את ירמיהו אל הבור, והמלך יושב בשער בנימן". עבד מלך הכושי מספר למלך צדקיהו, המצוי אותה שעה בחזית הצפונית, את המובא בכתוב הקודם (ל"ח, ו) "ויקחו את ירמיהו וישלכו אתו אל הבור (של) מלכיהו בן-המלך, אשר בחצר המטרה, וישלחו את ירמיהו בחבלים, ובבור אין מים כי אם טיט, ויטבע ירמיהו בטיט". חצר המטרה – מלשון "מנטרה", דהיינו, חצר המשמר והמעצר של אסירי המלך – כבר נזכרת לעיל (ל"ב, ב-ג): "וירמיהו הנביא היה כלוא בחצר המטרה אשר [ב]בית מלך יהודה, אשר כלאו צדקיהו מלך יהודה וגו'". חצר המטרה מצוייה אפוא בבית המלך (כהשלמת קריאתנו) על-יד רחבת הר-הבית (39), כפי שעלה לנו בדיוננו אודות ירושלים בימי נחמיה,¹⁹⁵ סמוך אל שער המטרה (6) שבחומה המזרחית של העיר.¹⁹⁵ ירמיהו שהה בחצר המטרה (ל"ז, כ"א; ל"ח, י"ג, כ"ח) עד ששחרר בצו נבוכדנאצר מלך בבל (ל"ט, י"ד).

לסיכום

עיון מדוקדק בתיאור המפורט של חומות ירושלים, שעריה ומגדליה כמצוי בספר נחמיה (ב', י"ג-י"ד; ג', א'-ל"ב; י"ב, ל"א-מ'), איפשר לנו לצייר מפה של ירושלים בסוף תקופת הבית הראשון (מפה 8): העיר משתרעת על מערכת של גבעות ממזרח לנחל חרוץ (הטירופיאון); העיר התחתונה, הר-הבית וגבעת העופל; וממערבו: העיר העליונה (הכוללת את, המשנה, עיר דוד והר ציון). חומותיה נמשכות, במזרח, מעל נחל קדרון; ואילו בדרום ובמערב מעל נחל גיחון (הוא גיא בן הינום). בצפון חופפים ביצוריה את קו חומת העיר העתיקה היום.

בזיקה ברורה לתיאור זה של ירושלים רחבת הידיים בימי נחמיה הסברנו את הכתובים בספר ירמיה (ל"א, ל"ז-ל"ט) ובספר זכריה (י"ד, י').

זאת ועוד: מיקומם המשוער של אתרים במרחב העיר ירושלים (גבעות, נחלים, גנים, מעיינות, תעלות ובריכות); ועל יסוד זה הניסיון לזיהוי מדויק של מקומות בירושלים גופא (שערים, מגדלים, חומות, מדרגות, קברות ומבנים בולטים) איפשרו לנו לבאר כתובים במקרא, המתייחסים למיקומה ולממדיה של ירושלים: בימי אברהם (בראשית י"ד, י"ז-כ'); בימי יהושע (יהושע פרק י'); בימי דוד (ש"ב ה', ו'-ט' = דבה"א י"א, ד'-ח'); בימי שלמה (מל"א ט', ט"ו; כ"ד); בימי יואש (מל"ב י"ד, י"ז = דבה"ב כ"ה, כ"ג); בימי חזקיהו (מל"ב י"ח, י"ז; כ', כ'; דבה"ב ל"ב, ב'-ו'; ל'); בימי עזיהו ויותם (דבה"ב כ"ו, ט'; כ"ז, ג'); בימי מנשה (דבה"ב ל"ג, י"ד) ועוד (צפניה א', י'-י"א; וירמיה ל"ב, ב'-ג'; ל"ז, י"ב-י"ג; ל"ח, ו' ועוד).

ההשלכות שיש לממצאינו, בעיון זה, עשויות לחזק ידי החוקרים 'המרחיבים' את גבולות ירושלים בתקופת הבית הראשון; ויש בהן משום אישור לרבות מן הטענות ומן ההצעות שהעלה יהושע עציון בספרו "התנ"ך האבוד".¹⁹⁵